

не дивлячись на певні успіхи, розвиток діяльності зі збереження, забезпечення доступу до електронних видань, які надходять у Королів-

ську бібліотеку, пов'язаний з великою кількістю юридичних, технічних та організаційних проблем, які ще потребують свого вирішення.

Використана література

1. Симон К.Р. История иностранной библиографии / К.Р. Симон; АН СССР; Фундаментальная б-ка общественных наук. – М.: Изд-во Всесоюз. Кн. палаты, 1963. – 736 с.
2. Brinkman's cumulatieve catalogus op CD-ROM = Brinkman's cumulative catalogue onp CD-ROM [electronic resource] // K.G. Saur Verlag. – Electronic data. – [S.1.], 2008. – Way of access : World Wide Web: URL: <http://www.saur.de/index.cfm?lang=EN&id=0000008790>. – The title from the screen. – Bibliogr. description based on 25.01.2008.
3. Gruys, J.A. Dutch national bibliography 1540-1800: the STCN / J.A. Gruys, P.C.A. Vriesema, C. De. Wolf // Querendo. – 1983. – V. 13. – P. 149-160.
4. Guidelines for the national bibliographic agency and the national bibliography / prep. by the IFLA Intern. Office for UBC. – Paris, 1979. – [V], 50 [20] p.
5. The KB e-Depot digital archiving policy / E. Oltmans, H. van Wijngaarden // Library Hi Tech. – 2006. – N 4.
6. Kouwenhoven A.O. Indeling tot de bibliografie / A.O. Kouwenhoven. – 2-e geheel herz. dr. – Assen [etc.] : Van Gorcum, 1989.
7. Nederlandse Bibliografie 1801-1832 / uitg. door de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. – Houten : Bohn Stafleu Van Loghum, 1993.
8. Saalmink L.G. Bibliografische ontsluiting van Nederlandse publicaties 1801-1832 / L.G. Saalmink // Open. – 1985. – Vol. 21. – N. 3. – P. 96-99.
9. Saalmink L.G. Verantwoording / L.G. Saalmink // Nederlandse Bibliografie 1801-1832 / uitg. door de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. – Houten : Bohn Stafleu Van Loghum, 1993. – P. VII – XIV.
10. Trends in digitale archivering / E. Oltmans, J. Stapel, H. van Wijngaarden // Informatie Professional. – 2006. – Vol. 10 (5).
11. Van den Berg K. Bibliographic control in the Netherlands [electronic resource] / K. Van den Berg // 64th IFLA General Conf., Sect. on Bibliogr., Aug. 16 - 21, 1998, Amsterdam, Netherlands. – Electronic data. – [S. 1.], [s. n.]. – Mode of access: Wide World Web: URL: <http://www.ifla.org/IV/ifla64/021-141e.htm>. – The title from the screen. – Last revision: 31.05.1999.
12. Voorbij H.J. Hoe volledig is het Depot? : een onderzoek naar de volledigheid van de collectie van het Depot van Nederlandse publikaties / H.J. Voorbij, P.J.M. Douma. – Den Haag : Koninklijke Bibliotheek, 1996.
13. Vriesema, P.C.A. The STCN-fingerprint / P.C.A. Vriesema // Studies in bibliography. – 1986. – N39. – P. 93 – 100.
14. Willemsen A.W. De lange weg naar een Nederlands Bibliografisch Centrum / A.W. Willemsen // Open. – 1984. – V. 16. – N. 1. – P. 3-19.

РЕЦЕНЗІЇ

"БІБЛІОТЕЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО" – ПІДРУЧНИК ЧИ НАСЛІДОК НАДМІРНИХ АМБІЦІЙ?

М.А.Низовий

Наприкінці минулого року видавництво "Знання" у серії "Вища освіта XXI століття" видало підручник Н.М.Кушнаренко "Бібліотечне краєзнавство" [1]. У майже "синхронній" рецензії Л.Петрової на шпальтах "Вісника Книжкової палати" він був оцінений як "якісний підручник з бібліотечного краєзнавства, який відповідає всім сучасним вимогам вищої школи [2]", а його випуск визнано

"значною подією в науковому й освітньому житті України [2]".

Після такої атестації важко було утриматися від ознайомлення з самим підручником. Вражає, передусім, його обсяг у 502 сторінки і структура з 10-ма розділами і 50-ма підрозділами, які мають ще 17 підрозділів. Цілком очевидно, що підручник перевантажений. А деякі з його розділів, як, напри-

клад, "Матеріально-технічна база краєзнавчої діяльності бібліотеки", можуть викликати лише іронічну посмішку в тих, хто знає нинішній реальний стан публічних бібліотек держави.

Тому виникає, як мінімум, два основних запитання. Перше: навіщо така складна й незбалансована структура і такий непомірний обсяг підручника? Адже цей курс не є основною складовою спеціальності "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія" і не викладається таким обсягом у відповідних ВНЗ. Навіть на факультеті бібліотекознавства та інформатики ХДАК на нього виділено "всього" 108 годин.

Виходячи з нормативів Міністерства освіти і науки України (один авторський аркуш на 7 годин навчального часу), обсяг підручника Н.М.Кушнарєнко вдвічі (!) перевищує встановлену норму. Чи не забагато на 20 лекційних і 40 "самостійних" годин? Не краще і з дотриманням "суворих" вимог того ж Міністерства стосовно відповідності підручника програмі навчальної дисципліни. Тут 5-ти змістовним модулям і 17-ти темам програми курсу "відповідають" 10 розділів з 50-ма підрозділами і 17-ма підпідрозділами підручника. Виходить, що міністерські вимоги стосуються далеко не всіх, зокрема, рясно титулованих і (чи) "пробивних" авторів?

І друге: чи здатна навіть надталановита людина, яка, після захисту 15 років тому краєзнавчої докторської дисертації, суціль заклопотана іншими "новаторськими" проектами, підготувати (поруч з виконанням обов'язків завідувача кафедри, проректора, голови спецради тощо) в єдиному ключі і на належному рівні весь комплекс проблем, пов'язаних з інформаційно-документним забезпеченням краєзнавства? Теоретично, можливо, й так, а практично – ні!

І в цьому зайвий раз переконаєшся, гортаючи сторінки підручника. Мимоволі складається враження, що його готувала не одна людина, а десятки людей. Настільки різноякісний за змістом, рівнем науково-методичного і стильового викладу майже кожен розділ і підрозділ. І це підтверджується, зокрема, тим, що автор у наступних розділах "не пам'ятає", про що йшлося в попередніх.

Наприклад, в одному розділі констатується, що "донині не створено науково обгрунтованого термінологічного ряду, що диференціює й інтегрує основні елементи, напрями і процеси бібліотечного краєзнавства [1, 83]", а в іншому йдеться про його "золотий період", що розпочався з кінця XIX ст. і, з деякими перервами, продовжується донині [1, 478]. Не кажемо вже про казенно-бюрократичний виклад матеріалу, здатний "приспати" чи "засушити" навіть найвитривалішого студента однією сторінкою тексту.

Не менше "вражає" сам зміст підручника. Особливо його заключного розділу: "Генезис бібліотечного краєзнавства в Україні". Який, до речі, мав би бути, згідно з програмою курсу, третім, а не останнім. Зазначимо, що в ньому найбільш виразно заявлені амбіційні претензії Н.М.Кушнарєнко на одноосібний винахід "бібліотечного краєзнавства" (хоча, здається, ніхто більше й не претендує на ці, як ми побачимо далі, сумнівні "лаври"), а також на обгрунтування царини свого "бібліотечного краєзнавства" шляхом екстраполяції його витоків у найвіддаленіші часи вітчизняної історії. Проте, за більш відповідального ставлення до історичних фактів, говорити про існування у ті часи "бібліотечного краєзнавства" як суспільного явища немає жодних підстав.

І наступне. Історія виникнення і розвитку українського "бібліотечного краєзнавства", судячи з запропонованої періодизації [1, 92-93], розглядається без належного взаємозв'язку з суспільно-політичним і духовним життям українського народу, а пристосована... до біографії автора. Бо, як виявляється, інтегроване поняття "бібліотечне краєзнавство" набуло ознак науково обгрунтованої теорії [!] лише "на початку 1990-х років", тобто від часу захисту докторської дисертації Н.М.Кушнарєнко 1993 р.

Реальний фаховий рівень цієї дисертації від самого початку був обумовлений тим, що її методологічну основу склало теоретичне положення наукового керівника проф. Ю.М.Столярова про бібліотеку як систему, що складається з чотирьох елементів і підсистем, яке нібито дозволило розглянути бібліот-

ечне краєзнавство як системне утворення. Тому що, як тепер з'ясувалося, серед тих 4-х елементів не було довідково-бібліо-графічного апарату бібліотеки, без чого неможливо розглядати будь-який аспект бібліотечної діяльності. І ще тому, що краєзнавство – не абстрактне поняття, а знання, патріотизм і державність конкретного (а не абстрактного) народу і конкретної держави, сформовані на місцевому підґрунті. Розуміння чого немає ні в дисертації, ні в підручнику.

Тому не дивно, що й 10-й розділ розпочинається з рефрену, тобто з обов'язкового у цьому підручнику похвального слова автору: "Особливості функціонально-змістовної, організаційно-інституціональної [!] та теоретичної структур бібліотечного краєзнавства в Україні на різних етапах його функціонування з IX ст. – початку 90-х рр. XX ст. висвітлила автор цього підручника у навчальному посібнику "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993) і докторській дисертації "Библиотечнокраеведение: теоретико-методологический аспект" (М., 1993)" [1, 378-379].

Далі – суцільні "відкриття": "Краєзнавча традиція в історії українських бібліотек виникла в IX ст. і пов'язана з першими спробами цілеспрямованого придбання бібліотеками документів місцевого змісту і походження [!], що можна вважати першою ознакою зародження бібліотечного краєзнавства [1, 380]". Як бачимо, одним абзацом нашу вітчизняну історію переміщено в глибину віків, щонайменше, на два століття! Тобто, краєзнавча традиція українських бібліотек виникла, як мінімум, одночасно з винаходом (не нами!) слов'янської писемності, а то й, можливо, раніше!

Але це – далеко не все. Цитуємо наступний абзац: "Саме в цей час [тобто, в IX ст.] відкрилися перші школи в Києві та інших містах, де збиралася не лише навчальна література, але й літописи місцевого походження [!]. У роки освітньої діяльності Ярослава Мудрого створені перші бібліотеки при соборах і монастирях Києва, Володимира-Волинського, Галича, Переяслава-Хмельницького [?], Чернігова та інших міст, де також склали літописи [!], в яких містилися відомості про

розташовані поблизу монастирів місцевості. У IX ст. у давньоруській державі виникли перші приватні бібліотеки [!], у яких разом з літописами зберігалися грамоти князів, описи та хроніки місцевих подій, життя місцевих святих і проповідників тощо [1, 381]".

Повний переверот в історичній хронології! Що робити в такій ситуації історикам, зокрема, історикам книги і бібліотек? Визнати свою поразку, чи може, спираючись на вірогідні джерела, захистити свій науковий авторитет? Беремо, наприклад, хронологічний довідник "Україна від найдавніших часів до сьогодення". Під роком 1037 читаємо: "Київ. Літописна згадка про заснування князем Ярославом Мудрим при Софійському соборі першої бібліотеки на Русі". А рядочком нижче під роками 1037-1039 зазначено: "Київ. Укладання при київській митрополії "Сказання про поширення християнства на Русі", яке стало початком давньоруського літописання [3]".

Інші довідкові видання спростовують решту даних наведених абзаців. Так що ж в них залишається достовірним? Та нічогосінько! І такі "відкриття" ледь не на кожній сторінці 100-сторінкового розділу. Цитувати й аналізувати їх тут немає можливості, та, мабуть, і потреби. Наведемо лише деякі з найбільш характерних.

Про "лагідне" ставлення автора до наших кривдників: "Під час міжусобиць між князями останні захоплювали один в одного землі і документи на право володіння ними, літописи та різні писемні пам'ятки". Тобто, всі однакові: немає ні нападників, ні постраждалих... І далі: "Так, у 1169 р. володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський заволодів Києвом і привласнив писемні документи [1, 384]". Всього лише "заволодів" і "привласнив". А літописець дещо інакше зафіксував цю подію: "... і взяли вони Київ... І грабували вони два дні увесь город – Подолля і Гору, і монастирі, і Софію, і десятинну Богородицю... І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... [4]". Однак заслужений працівник культури України Н.М.Кушнарєнко дещо корегує занадто, на її думку, патріотично налаштованого літописця. Можна обмежитися й "писемними

пам'ятками"... І це, як побачимо далі, не від "святої простоти"...

Про "розуміння" історії власної держави: "Зростання кількості бібліотек при губернських земських управах спостерігається після наказу Петра I (1718 р.) про генеральне межування країни та створення Межової експедиції Сенату (1768 р.) [1, 385]". Це й усе про справжнього українофоба, який залишив на українській землі багато "пам'яток" українознавчого і краєзнавчого характеру? Достатньо згадати його указ 1720 р. про заборону українського книгодрукування, який поклав початок цілій епосі нещадного винищення української мови й українського друку, чи знищення гетьманської столиці Батурина разом з його мешканцями. Не кажемо вже про те, що генеральне межування в Російській імперії провадилося не на початку, а з середини 60-х рр. XVIII ст. до 1861 р. і здійснювалося за царським маніфестом від 19 (30) 09. 1765 р. та урядовими інструкціями 1766 р. А губернські земські управи були виконавчими органами земських установ у Росії також значно пізніше – 1864-1917 рр.

Ще два приклади такого ж "розуміння": 1. "З другою половиною XVIII ст. пов'язують виникнення наукового краєзнавства, коли з ініціативи М.В.Ломоносова при складанні "Ландкарти Російської" (1760 р.) по всій країні розсилалися краєзнавчі анкети" [1, 386]. 2. "У XIX ст. повсюдно розвивається місцева періодична преса, на сторінках якої висвітлювалися проблеми місцевого життя [1, 387]". Тобто, коли знищувалися залишки української автономії і Запорізька Січ, головною подією були "краєзнавчі" анкети (насправді 30 "запросів" географічного департаменту Російської АН), а у XIX ст. не було ні Валуєвського циркуляра, ні Емського указу, ні ще низки антиукраїнських документів стосовно української мови і книги? Чи вони не заважали (а, можливо, навіть сприяли?) розвитку українського "бібліотечного краєзнавства"? Автор чомусь, зокрема, "забуває" згадати закон про пресу 1865 р., згідно з яким усі місцеві (тобто не столичні) періодичні

видання виходили лише після проходження попередньої цензури. Не говорячи вже про україномовну періодику.

Автор підручника не лише "підправила" істориків, а й зробила свій "внесок" в українське літературознавство, зокрема, в шевченкознавство. Прочитуємо ще один "оригінальний" абзац: "Центром наукового краєзнавства на той час було Вільне економічне товариство у Петербурзі [Це – про історію "бібліотечного краєзнавства" в Україні...]. За його завданням видатний український поет Т.Г.Шевченко виїздив до Полтавської губернії з метою вивчення особливостей цього краю [1, 386]".

Просто сенсація! Цікаво, чим міг зарадити "поет" Вільному економічному товариству, яке на основі статистично-економічних досліджень розробляло теоретичні й практичні питання народного господарства, особливо сільського господарства й агрономії, зовнішньої торгівлі тощо? В одній з публікацій Н.М.Кушнарєнко до цього "сенсаційного" твердження є посилання на статтю з "Українського історичного журналу" за 1969 р. Знаходимо потрібний номер і, зокрема, читаємо: "Певний вклад ["певний"!] у розвиток краєзнавства також зробило засноване 1765 р. "Вільне економічне товариство", що досліджувало природу й економіку країни". І далі: "У другій половині XIX ст. важливу роль у збиранні відомостей про рідний край відіграло "Російське географічне товариство", утворене 1845 р. в Петербурзі... У 1845 р. за завданням товариства для збирання давніх рукописів, книг на Полтавщину приїжджав великий український поет-революціонер Т.Г.Шевченко [5]".

Цілком очевидно, що йдеться не про Вільне економічне товариство і не про Російське географічне товариство, а про "товариство для збирання давніх рукописів, книг", тобто про Київську археографічну комісію (Тимчасову комісію для розгляду давніх актів у Києві), співробітником якої 1845-1847 рр. був Т.Г.Шевченко.

Стосовно Археологічної комісії, то автор підручника і тут вніс деякі свої "уточнення". Зокрема, до числа її членів "записав" відомих українських бібліографів М.Ф.Комарова та І.О.Левицького, про належність яких

до цієї комісії не знали навіть дослідники їхньої спадщини М.П.Гуменюк та І.І.Корнейчик. Та це – дрібниці. Набагато небезпечніше, коли замість дійсного члена Археографічної комісії, її секретаря Ореста Івановича Левицького "вставляють" закордонного тоді українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького.

Не можна не звернути увагу на введений в "підручнику" неологізм "золотий період" українського краєзнавства, яким "є перше післяжовтнєве [!] десятиліття [1, 47]", або "золоте десятиліття краєзнавства (1917-1928 рр.)". Водночас легковажно ігноруються історичні реалії саме "післяжовтнєвого" десятиліття і без докору сумління на кожному кроці безцеремонно фальсифікуються тодішні події і факти під своє "бібліотечне краєзнавство". Наприклад, таке: "У 1928 р. журнал "Краєзнавство" (орган Українського комітету краєзнавства) звернувся до краєзнавчих установ України з відкритим листом з питань бібліотечного краєзнавства... На одному із засідань [?] їм також пропонувалося розглянути два головних питання: 1) про організацію бібліографічної роботи в цьому товаристві (гуртку); 2) про створення бібліотеки... Український комітет краєзнавства брав на себе зобов'язання [!] всіляко підтримувати бібліотечний напрям діяльності краєзнавчих організацій та установ [1, 412]".

У цьому часопису є цей "лист". Але він називається: "Лист до краєзнавчих організацій. Про бібліографічну роботу", де констатується ще слабка робота краєзнавчих організацій з краєзнавчою літературою та краєзнавчою бібліографією. І ніякий він, як бачимо, не "відкритий", і не до "установ", а до "організацій", і не про "бібліотечне краєзнавство", а "про бібліографічну роботу". І Комітет не "пропонував поставити", а "прохав поставити" на обговорення, і не два, а три питання: перші два – вищеназвані і третє – яка допомога потрібна краєзнавчим організаціям від Українського комітету краєзнавства. Водночас прохаючи, (без будь-яких "зобов'язань"), повідомити УКК про наслідки їхнього обговорення. Гадаємо, є суттєва відмінність між журнальним подан-

ням офіційного матеріалу і його викладом під "бібліотечне краєзнавство".

А ось як насправді оцінював Український комітет краєзнавства останній, 1928 рік "післяжовтнєвого золотого десятиліття краєзнавства". У його "Звіті" на 1 січня 1929 р., зокрема, говорилося: "Враховуючи величезне значення для краєзнавчої роботи на місцях і для ширшої науково-дослідчої, як і загальноосвітньої роботи краєзнавчої бібліографії, Комітет поставив перед Товариствами і кореспондентами завдання розпочати бібліографічну роботу, але за відомостями Комітету, тільки поодинокі Товариства почали цю роботу систематично [6]".

Таке бачення офіційного органу, безпосереднього організатора тодішнього краєзнавчого руху в Україні, не зацікавленого, зрозуміло, в заниженні власної діяльності. Однак, як бачимо, й до оптимістичної її оцінки далеко. Тим паче, до "золотого періоду". А от бачення того періоду сучасних бібліотекознавців, зокрема, дослідників історії наукової бібліотеки Харківського університету: "Документально обґрунтовані факти переконують у тому, що 20-ті – 30-ті рр. аж ніяк не були "золотим періодом" у вітчизняному бібліотекознавстві. Історикам бібліотечної справи ще потрібно у повному обсязі відтворити цей період в історії бібліотек, по яких пройшла безжалісна репресивна машина. В історії університетських бібліотек України, що пережили сумно відому реформу вищої освіти з усіма її наслідками, це були чи не найтяжчі часи [7]".

До, речі, й діяльність Українського комітету краєзнавства також не слід оцінювати спрощено. Бо, як було сказано у "Звіті про роботу У.К.К. з 1-VI-25 р. до 1-IV-26 р.", Комітет створювався для того, "щоб не дати [краєзнавчому] руху вилитися в хибні річища старого народницького лібералізму, або схоластичного академізму. Потрібно було з самого початку притягти до організованої участі у цім русі комсомол в молодших організаціях, партійні сили і профспілки в старших [8]". Хоча й ця цитата не може бути йому якимось "вироком". Адже, наприклад, навіть заступник голови УКК і відповідальний редактор

"Краєзнавства" М.І.Криворотченко не був членом більшовицької партії...

Такою була тодішня складна і сувора реальність. І її потрібно донести до сучасного молодого покоління, яке знаходиться на значній часовій відстані від неї. Однак винахідник "бібліотечного краєзнавства", легковажно запозичивши слоган "золоте десятиріччя" (Шмидт С.О. "Золотое десятилетие" советского краеведения // Отечество. – М., 1990. – Вып. 1), веде свою "лінію": "Золотим періодом краєзнавства в цілому та бібліотечного краєзнавства можна вважати кінець ХІХ – початок ХХ ст. (конкретніше – 20-ті роки ХХ ст.), а також 1990-ті роки – початок ХХІ ст. [1, 478]". Тобто, "золотий період" розпочався ще в роки бездержавності і, з деякими перервами, продовжується до сьогодні. Останнє, зрозуміло, завдяки "інноваційній" діяльності автора "підручника" ("а також 1990-ті роки – початок ХХІ ст.!). І це при тому, що, як констатовано в іншому розділі "підручника", "наразі однозначно не визначений зміст базового поняття "бібліотечне краєзнавство", яке залишається поза межами державних стандартів і термінологічних словників з бібліотечної справи [1, 92]".

Поки що йдеться про переважно фактографічний матеріал у підручнику. А щодо "запозичень" чужих текстів, неодмінних супутників Н.М.Кушнарєнко, – ми переконалися, аналізуючи її попередній підручник "Документоведение" [9]. Тут також є що показати і є чим подивувати. Найбільше від цієї небезпечної зброї у нинішній ситуації постраждав І.І.Корнейчик зі своєю фундаментальною "Історією української бібліографії", вірною ученицею і послідовницею якого пропагує себе автор підручника.

Наведемо лише два приклади. Спочатку – текст із вказаної праці І.І.Корнейчика: "У Науковій бібліотеці Львівського університету збереглися приблизно з 1815 р. рукописні списки книг і журналів, випущених в Галичині і частині на Буковині (до 1870 р.)... Як відомо, університетська бібліотека у Львові вважалась крайовою бібліотекою Галичини і з 1807 р. одержувала обов'язковий місцевий примірник [10]".

І.І.Корнейчик тут акцентує на бібліографічній реєстрації (хай навіть рукописній!), а Н.М.Кушнарєнко потрібні краєзнавчі видання. Тому текст І.І.Корнейчика в підручнику стає таким: "У науковій бібліотеці Львівського університету, починаючи з 1915 р. [?], зберігалися рукописні книги і часописи, видані [?!] в Галичині і частково на Буковині. Бібліотеку вважали крайовою бібліотекою Галичини, яка з 1807 р. отримувала обов'язковий місцевий примірник творів друку [1, 388]".

Слід також зважити на те, що даний фрагмент тексту І.І.Корнейчика знаходиться в підрозділі "Бібліографія на західноукраїнських землях", а в підручнику Н.М.Кушнарєнко подається відразу ж за (незрозуміло навіщо) наведеними тут статистичними показниками наукової діяльності професора Харківського університету Д.І.Багалія (замість того, щоб розглянути його краєзнавчий доробок). Тому у недосвідченого студента може скластися враження, що йдеться про університети однієї держави. Насправді ж – двох, у володінні яких знаходилися на той час українські землі. І хоча обидві – монархічні, однак суттєво відмінні одна від одної.

Тому не завадило б відзначити цю відмінність. Наприклад, вказати рік заснування Львівського університету (1661), відкриття в ньому кафедри української мови (1848), яку очолив професор української літератури та мови, один з організаторів "Руської трійці" і співвидавець "Русалки Дністрової", відомий бібліограф-краєзнавець Я.Ф.Головацький, згадати першого керівника кафедри все-світньої історії (1894) М.С.Грушевського, який викладав курс історії України і був визначним краєзнавцем, вартим значно більшої уваги.

Проте, нічого цього немає в ньому. Чому саме, скажемо пізніше. А поки що наведемо ще один приклад. Спочатку – текст І.І.Корнейчика: "Значні зрушення відбулися в книгодрукуванні: в ньому остаточно утвердилася книга громадянського друку. Найбільш енергійно працювали друкарні Харкова, Києва, Одеси. Підраховано, що в Одесі у 1828-1860 рр. було видано приблизно 700 книг, а з Харківської університетської друкарні вийшло

в світ з 1805 по 1855 рр. 646 книг, 140 книг випустив Київський університет за 1839-1849 рр. Наприкінці 30-х рр. відкриваються губернські друкарні [10, 48]”.

Нагадаємо, що І.І.Корнейчика цікавили загальні питання розвитку української бібліографії, а Н.М.Кушнарєнко потрібні краєзнавчі фонди. Тому наведений фрагмент його тексту перетворюється в наступне: "Тенденції щодо формування краєзнавчих фондів, які закладалися у XVIII ст., збереглися й у першій половині XIX ст., що було пов'язано зі зростанням обсягу краєзнавчих періодичних і неперіодичних видань. Тільки на початку XIX ст. вийшло друком близько двох тис. назв книги у 22 містах країни. Найплідніше працювали друкарні Києва, Одеси і Харкова. Так, в Одесі в 1828-1860 рр. було надруковано близько 700 книг, у Харківському університеті протягом 1805-1855 рр. – 646, у Київському – 140 книг (1839-1849 рр.). Наприкінці 30-х років XIX ст. в Україні відкриваються губернські друкарні [1, 387]”.

Здається, що з текстом І.І.Корнейчика нічого особливого не сталося. Лише... "книга громадянського друку" перевтілилася у "краєзнавчі періодичні і неперіодичні видання" та відбулися деякі перестановки назв міст і кількісних показників (із серії "замітання слідів" плагіату). Та це – на перший погляд. Варто придивитися, до якої авторської "вставки" (перші два речення) доточено "відредагований" текст І.І.Корнейчика? Навіть найвідсталіший студент засумнівається у тому, що хронологію, яка сягає за другу половину століття, можна назвати його "початком" чи "першою половиною" століття. А що це за "близько двох тис. назв книг", виданих у 22-х містах невідомої "країни"?

Звертаємося за допомогою до "Систематического обозрения литературы в России в течение пятилетия с 1801 по 1806 год" фундаторів російської статистики друку А.Шторха і Ф.Аделунга [11]. За їхніми підрахунками, в Російській імперії за вказаний період було видано 2948 книг [тобто близько трьох, а не двох тис. книг], в т. ч. 773 – іноземними мовами. З 2175 російськомовних видань майже половина (42 %) також складають перекладні

видання з іноземних мов. Водночас слід зважити, що мовами народів тодішньої царської Росії вийшло лише 7 видань (татарською – 2, грузинському, карельському, мордовському, черемиському і чуваському – по одному). Як бачимо, про українську не йдеться. Крім того, у Шторха і Аделунга зафіксовано 13 місць (а не 22) книгодрукування, серед яких лише 2 українських (Київ і Харків). Причому 94 % всієї російськомовної продукції видруковано в Петербурзі і Москві. Ці тенденції російського книговидання, як відомо, суттєво не змінилися на краще, особливо після повстання декабристів. Так про які тоді "тенденції щодо формування краєзнавчих фондів, які... збереглися й у першій половині XIX ст.", говорить в "підручнику"?

І ще одне важливе уточнення. Все, взяте з підручника і процитоване нами вище, не є, як хоче нас переконати рецензент Л.Петрова, результатом "понад двадцятирічного досвіду наукової і викладацької діяльності автора". Бо було опубліковано ще 15 років тому в постійно рекламованому в "підручнику" навчальному посібнику Н.М.Кушнарєнко "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993. – 112 с.).

"Якість" цього посібника ще можна пояснити (але не виправдати!) поспіхом, пов'язаним із захистом докторської дисертації. Яка, як і навчальний посібник, неодноразово "скромно" пропагується в "підручнику" [1, 64, 107]. Та ж "скромність" проглядається й у 24-х посиланнях на саму себе, не рахуючи 9-ти позицій у "Списку літератури". Не підручник, а своєрідний "пам'ятник собі". Щоправда, не забуті й найближчі "соратники". Зокрема, недоречно рекламується застаріла чотириелементна концепція структури бібліотеки Ю.М.Столярова [1, 64, 113]. Не відаючи, мабуть, що "науковий шеф" додав (через 30 років!) 5-й елемент – довідково-бібліографічний апарат бібліотеки [12].

Слід також зазначити, що в підручнику застосовано неприйнятний для навчальної літератури "масовий" перелік імен без будь-якої їхньої персоніфікації, так чи інакше причетних до краєзнавства і "бібліотечного краєзнавства" Чому? Тому що жоден з них

навіть не вживав словосполучення "бібліотечне краєзнавство". Наприклад, до переліку з 12 осіб, які нібито заклали "підвалини розробки теоретичних питань бібліотечного краєзнавства в Україні", потрапив відомий історик, фундатор української статистики друку, книгознавець і бібліограф А.І. Козаченко. Краєзнавство і краєзнавча бібліографія є суттєвою часткою його науково-практичної спадщини. Зокрема, в часопису "Краєзнавство" він очолював відділ "Краєзнавча бібліографія", здійснив там декілька публікацій (у т. ч. статті "Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках"), на кафедрі історії української культури тоді розформованого Харківського університету очолював "Бібліографічну комісію", яка видала, мабуть, найвизначнішу на той час бібліографічну працю – "Бібліографічний збірник: Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки", навіть не згадану у цьому підручнику. Але ніде і ніколи А.Козаченко (як й інші фахівці!) не вживав термін "бібліотечне краєзнавство" взагалі, тим паче, у "кушнарниківському" його тлумаченні, тобто з "невиправною багатозначністю".

Перелік тих, хто нібито зробив "істотний внесок у розробку проблем бібліотечно-бібліографічного краєзнавства", нараховує 21 (!) прізвище, серед яких лише четверо українських фахівців. Є там і такі, які з подивом побачили б у тому переліку своє прізвище. Що це може дати студенту, для якого абсолютна більшість із них невідомі? Наприклад, один із наступних таких "списків" нібито фахівців з розробки "наукових засад краєзнавчої роботи бібліотек" очолює В.П.Бірюков. Хто це? Коли б було додано, що Володимир Павлович Бірюков – російський фольклорист і краєзнавець, археолог і ветеринарний лікар за освітою, проживаючи 1917 р. як військовий у м. Хоролі Полтавської губернії, зібрав унікальну колекцію старожитностей і української народної творчості і відкрив там народний науковий музей, який функціонував (під його іменем!) до трагічного 1937 р., тоді б студент, можливо, й запам'ятав це прізвище.

Додамо, що того ж 1917 р. В.П.Бірюков написав і видав власним коштом дві брошури: "Організація народного наукового музею в м. Хоролі Полтавської губернії" та "В.М.Щербаківський і його лекції з археології на курсах з українознавства у м. Хоролі Полтавської губернії". Коли б цими даними володіла автор підручника, то, сподіваємося, не зараховувала б В.П.Бірюкова до теоретиків краєзнавчої роботи бібліотек, а, можливо, знайшла б за потрібне долучити до числа українських краєзнавців В.М.Щербаківського, від наукової діяльності і патріотичної позиції якого був у захваті В.П.Бірюков. А там, можливо, згадався б і М.Ф.Біляшівський, видатний український археолог і етнограф... В усякому разі, не ганьбила б хорольських краєзнавців-аматорів малою кількістю книг у їхній громадській "бібліотеці" – банальним явищем для початкового періоду становлення краєзнавства [1, 413].

Не більше користі від присутності у тих безмежних переліках і прізвищ відомих діячів. Наприклад, у них двічі згадується І.Я.Франко. Й що ж нового від цього дізнається студент? Інакшим, гадаємо, було б його сприйняття, коли б було додано, що І.Франко ще в юності вивчав роботу дрогобицьких гімназичної й учнівської (громадської) бібліотек (от де справжнє "бібліотечне краєзнавство!"), у студентські роки був серед активних організаторів "Етнографічно-статистичного кружка" для вивчення рідного краю, зокрема, укладання "як можна повної бібліографії всіх книжок і газетних статей", написав низку суто краєзнавчих праць ("Галицьке краєзнавство", "До збирання етно-графічних матеріалів" тощо).

Поміж тим, не завадило б також вказати, що в цих починаннях молодого Франка порадами і необхідною літературою підтримував М.П.Драгоманов. Отак природно до кола українського краєзнавства було б залучено 3 українських діячі. А то Андрій Боголюбський є, Петро І є (щоправда, в "Іменному покажчику" їх чомусь немає), М.Ломоносов є, граф Мордвінов є, навіть Ю.Столяров є, а того ж М.Драгоманова, як і багатьох інших духовних лідерів України, краєзнавців (тобто, патріотів) за покликанням, немає.

Виникає неминуче запитання: чому таке малоіменне (незважаючи на жонглювання певним "списочним" набором прізвищ) і безнаціональне "бібліотечне краєзнавство" в підручнику Н.М.Кушнарєнко? Пояснюється, немає сумніву, це давно обраним автором курсом на "узгоджену історію" "двох братніх народів". Цей підручник (як і попереднє "Документоведеніє") написано таким чином, щоб не тільки нічим не драгувати "старшого брата", а й бути для нього "приємним в усіх відношеннях". Тому, наприклад, крім прийнятного для Москви Богдана Хмельницького, не згадується жоден з українських гетьманів. Навіть такий справжній краєзнавець як І.Мазєпа. А великодержавницьке агресивне "краєзнавство", основне "кредо" якого образно сформулював ще Т.Г.Шевченко ("Той неситим оком – /за край світа зазирає, /чи нема країни, /щоб загарбать..."), подається як щось корисне і навіть "наукове".

Сутність великодержавницького (імперського) "краєзнавства" чітко й однозначно сформулював І.Я.Франко: "Австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, не кажучи вже про теперішній стан. Все то були справи небажані для уряду, тому на них не звертали уваги, тримали їх у таємниці і старалися не допустити до відома широкого загалу. Щоправда, з адміністративних міркувань уряд змушений був узятися за обміри краю, укласти інвентарні описи земельної власності і панщинних повинностей, але з матеріалів, отриманих таким способом, публікувати тільки найбільш загальні дані щодо гір, рік, геології чи адміністративного поділу, зовсім не торкаючись таких небезпечних матерій, як земельна власність, кріпосницькі відносини тощо... Таким чином, покоління за поколінням в Галичині виростало без знання свого краю [14]".

І.Я.Франко пише про Галичину й Австрійську імперію. А чи не ще більше це стосується України в межах Російської імперії? Чи не тими ж "обмірами", пошуками

корисних копалин та іншого зиску займалися на українських землях царські "краєзнавці"?

Чітко й лаконічно визначив І.Я.Франко й сутність національного краєзнавства: "... це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму [14, 116]". Впевнені, саме з Франкових методологічних засад слід братися за написання історії українського краєзнавства, в тому числі й "бібліотечного краєзнавства". В підручнику Н.М.Кушнарєнко все зроблено з точністю до навпаки.

То не буде великою дивиною, якщо найближчим часом цей підручник вийде масовим тиражем у перекладі на "общепонятний язук". Причому, в цьому ж видавництві й у тій же серії. Адже в наших меркантильних патріотів є практичний досвід розпродажу національних інтересів, зокрема, національної історії заради бізнесових чи інших "здобутків"...

Чи можна назвати це видання підручником? Ніяк не можна. Навіть за штучно пристебнутих до розділів так званих "питань для самоконтролю". Бо що, наприклад, має відповісти студент на запитання: "Які функції виконує матеріально-технічна база в краєзнавчій діяльності бібліотеки?", якщо розуміє, що матеріально-технічна база будь-якої людської діяльності, в тому числі й краєзнавчої, ніяких функцій не виконує, а виконують їх люди за допомогою наявної матеріально-технічної бази.

Цей "підручник" більше схожий на "Повне зібрання знайденого, написаного і змонтованого" Н.М.Кушнарєнко з нею ж придуманого "бібліотечного краєзнавства". Але не для навчальної мети, а для задоволення явно непомірних власних наукових амбіцій. Бо перед нами – трошки розбавлена і злегка замуфльована докторська дисертація Н.М.Кушнарєнко "Библиотечное краеведение: теоретико-методологический аспект". Сім розділів (з десяти) "підручника" співпадають з усіма 7-ма розділами дисертації. Для наочності наведемо порівняльну таблицю:

№№ розділів	Назви розділів підручника	№№ глав	Назви глав дисертації
Розділ 2.	Теоретичні засади бібліотечного краєзнавства	Глава 2.	Теоретико-методологічні проблеми бібліотечного краєзнання
Розділ 3.	Краєзнавча діяльність бібліотеки	Глава 3.	Краєвед. бібліотекознання як теоретична підсистема бібліотечного краєзнання
Розділ 4.	Краєзнавчий фонд – документна база краєзнавчої діяльності бібліотеки	Глава 4.	Краєведчий фонд як базовий елемент предмета бібліотечного краєзнання
Розділ 5.	Обслуговування користувачів бібліотеки з краєзнавства	Глава 5.	Пользователь бібліотеки як об'єкт і суб'єкт краєведчої діяльності
Розділ 8.	Кадрове забезпечення бібліотечного краєзнавства	Глава 6.	Бібліотечний персонал як суб'єкт краєведчої діяльності
Розділ 9.	Матеріально-технічна база краєзнавчої діяльності бібліотеки	Глава 7.	Матеріально-технічне забезпечення краєведчої діяльності бібліотек
Розділ 10.	Генезис бібліотечного краєзнавства в Україні	Глава 1.	Генезис бібліотечного краєзнання як сфери діяльності (IX в. – 90-е гг. XX в.)

Гадаємо, коментарі тут зайві. Додамо лише, що штучно виділений 7-й розділ ("Поширення краєзнавчих знань") є частиною 5-ої глави дисертації, а частина 4-ої є складовою 6-го розділу "підручника". Таким чином, фактично вся дисертація облудно "перевантажена" в цей конволют, названий підручником.

То ж про яку навчальну дисципліну йдеться? Адже, як попереджала докторант Н.М.Кушнаренко, "термин"библиотечное краеведение" ввиду его пока неустрашимой многозначности [!], предложено [?] использовать в качестве обобщающего: для обозначения всей краеведческой сферы библиотечной деятельности и для названия ее научной подсистемы [14]". Тому що, продовжувала вона, "нужно определенное время, чтобы эта комплексная дисциплина накопила специальные знания, подготовила кадры для новой науки, организовала соответствующие периодические и непериодические издания [14, 11]".

Отже, ми маємо "підручник" з навчальної дисципліни з "неусувною багатозначністю", в якій "наразі однозначно не визначений зміст базового поняття "бібліотечне краєзнавство", яке залишається поза межами державних стандартів і термінологічних словників з бібліотечної справи [1, 92]". Тоді неминує виникати запитання: як взагалі розуміти (тлумачити) термін "бібліотечне краєзнавство"?

Якщо, наприклад, "історичне краєзнавство" вивчає історію краю, а "літературне" – літературне життя краю, то чи не логічно припустити, що основним завданням "бібліотечного краєзнавства" (в прямому його розумінні) є вивчення виникнення і розвитку бібліотек і бібліотечної мережі краю?

І чому лише "бібліотечне" краєзнавство, а не хоча б "бібліотечно-бібліографічне"? Адже не так давно існувала ґрунтовна навчальна дисципліна "Краєзнавча бібліографія". Тепер вона "втиснута" в один (!) з десяти розділів "підручника", про зміст якого не варто говорити. Наочний приклад "реваншу" за колись "надмірну", як вважає винахідник "бібліотечного краєзнавства", популярність?

Виявляється, згідно з "підручником", що до кінця 80-х – 90-х рр. минулого століття "бібліотечного краєзнавства" взагалі майже не було (а як же "з IX ст. – до початку 90-х років XX ст."?). Спостерігалися лише перші спроби "його покомпонентної теоретичної розробки", але більшість фахівців була заклопотана лише бібліографічними аспектами краєзнавчої бібліографії.

Зрозуміло, що "на етапі поелементного вивчення бібліотечного краєзнавства пріоритетне місце посідають проблеми краєзнавчої бібліографії". І раптом, всупереч логіці викладу, без будь-яких доказів і прикладів, коїться "диво": "Саме в цей час відбувається остаточ-

не переосмислення перспектив її розвитку як органічної складової бібліотечного краєзнавства. Науковці і фахівці визнають факт, що краєзнавча бібліографія може успішно розвиватися перш за все в бібліотечних установах [1, 105]". Це називається "відкриттям" давно відкритого.

Але "диво" відбувається не відразу: "Узагальнюючих монографічних праць з теорії, методики, організації й історії бібліотечного краєзнавства не було. Певною мірою цю прогалину компенсували публікації Н.М.Кушнарєнко, серед яких можна назвати навчальні посібники "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993), "Краеведческая деятельность библиотеки" (М., 1993) [1, 105-106].

І, нарешті, поява "месії": "Початком системного дослідження бібліотечного краєзнавства є 1990-ті роки. У 1993 р. Н.М.Кушнарєнко захистила докторську дисертацію за темою "Библиотечное краеведение: теоретико-методологический аспект"... та видала навчальні посібники "Історія бібліотечного краєзнавства в Україні" (Х., 1993) та "Краеведческая деятельность библиотек" (М., 1993), де головна увага приділяється саме бібліотекознавчому напрямку цієї діяльності [1, 107]". Звернімо увагу: початок "системного дослідження бібліотечного краєзнавства" пов'язується, наприклад, не з проголошенням державного суверенітету і незалежності України, а з... захистом докторської дисертації п. Кушнарєнко...

Стає зрозумілим, що докторська дисертація Н.М.Кушнарєнко докорінно вплинула на подальший розвиток "бібліотечного краєзнавства": "Об'єктивність процесів інтеграції середини ХХ ст. впливала на погляди провідних учених у галузі бібліографії. У публікаціях О.В.Мамонтова, В.О.Фокєєва, О.М.Томашової, М.М.Щєрби та інших відбивається тенденція поступового переходу від суто бібліографічної до комплексної, а пізніше – до системної сутності бібліотечного краєзнавства. У працях цих авторів спочатку превалювало поняття "краєзнавча бібліографія", потім – "бібліотечно-бібліографічне краєзнавство" і, нарешті, найуживанішим стало інтегроване поняття "бібліотечне краєзнавство"[1, 107].

Щоправда, не зрозуміло, чому ж цей

"найуживаніший" термін до цього часу не визначений (дефініційований) в жодному держстандарті? Для відповіді на це запитання необхідно з'ясувати, якими аспектами (напрямами) краєзнавства може займатися (і займається) на професійному рівні публічна бібліотека. За нашим переконанням, вивченням виникнення і розвитку бібліотек і бібліотечної мережі краю, тобто "бібліотечним краєзнавством" у конкретному і прямому його розумінні.

Тому що все інше, що формує, накопичує, організовує, проводить, експонує, презентує, видає і т. ін. публічна бібліотека з краєзнавства, не є "бібліотечним краєзнавством", а є інформаційно-документним забезпеченням (обслуговуванням) краєзнавства і пропагандою його здобутків. І матеріали, наприклад, історичного чи літературного краєзнавства, що використовуються при цьому, залишаються такими ж і не перетворюються в "бібліотечні" лише тому, що вони зосереджуються і використовуються в бібліотеці. Інакше кажучи, інформаційно-документне забезпечення будь-якої галузевої чи іншої діяльності ще не обов'язково є тією ж галузевою чи іншою діяльністю, а залишається інформаційно-документною діяльністю. Так що продовжувати говорити про "бібліотечне краєзнавство" у безмежному (кушнарєнківському) його тлумаченні, розуміючи водночас його довічну "неусувну багатозначність", немає жодних підстав.

Висновок: кушнарєнківське "бібліотечне краєзнавство" є не що інше, як фікція. "Теоретико-методологічним" обґрунтуванням цієї фікції є настирно пропагована в "підручнику" (точніше, видана під виглядом "підручника"!) докторська дисертація Н.М.Кушнарєнко. Зокрема її постулати про те, що "краеведение делегирует" [!] бібліотечному краєведєнню свое краеведческое содержание... По суті краеведческие документи и краеведческие потребности абонентов являются своего рода "заменителями" обеспечивающей (библиотечное дело) и обеспечиваемой (краеведение) отраслей и выступают в качестве системообразующего фактора библиотечного краеведения [14, 10]".

Добре, що до сьогодні лише "краєзнавство" зусиллями Н.М.Кушнарєнко "делегувало" бібліотекам "свій краєзнавчий зміст" і таким чином утворилося "бібліотечне краєзнавство". А що, коли, наприклад, літературознавство чи мистецтвознавство "делегують" бібліотекам свій зміст? Тоді з'являться "бібліотечне літературознавство" і "бібліотечне мистецтвознавство"? А з часом усі галузеві та інші види людської діяльності також стануть "бібліотечними"?

Про те, що така перспектива не так вже й фантастична, засвідчують, зокрема, статті, що публікуються останнім часом на сторінках "Вісника Харківської державної академії культури" (відповідальний редактор – Н.М.Кушнарєнко). Назвемо лише декілька заголовків: "Валеологія як об'єкт бібліотечно-

інформаційної діяльності", "Бібліотечна валеологія як наука і сфера практичної діяльності: визначення поняття", "Валеологічне "поле" бібліотечно-інформаційної діяльності".

Так що не така вже й нешкідлива псевдонаукова термінологія. Тому фахівцям бібліотечної і бібліографічної справи, особливо бібліографознавцям краєзнавчої бібліографії, варто замислитися над правомірністю існування терміна "бібліотечне краєзнавство" з його "неусувною багатозначністю" і знайти адекватне найменування цієї сфери своєї діяльності. Тоді, можливо, й навчальні (наукові) дисципліни отримають такі ж назви. Адже в традиціях бібліотекарів-бібліографів завжди було прагнення "називати речі своїми іменами".

Використана література

1. Кушнарєнко Н.М. Бібліотечне краєзнавство : підручник / Н.М.Кушнарєнко. – К.: Знання, 2007. – 502 с. – (Вища освіта XXI століття).
2. Петрова Л. Перший підручник з бібліотечного краєзнавства / Л.Петрова // Вісн. Кн. палати. – 2007. – №11. – С. 19.
3. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні : хронолог. довідник / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Рєпринцев. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 19.
4. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1990. – С. 295.
5. Аббасов А.М. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства / А.М.Аббасов // Укр. іст. журнал. – 1969. – №12. – С. 116.
6. Звіт Українського Комітету Краєзнавства на Ісічня 1929 р. // Краєзнавство. – 1928. – №6–10. – С. 94.
7. Березюк Н.М. Библиотека Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н.М.Березюк, И.Г.Левченко, Р.П.Чигринова. – Х.: Тимченко, 2006. – С. 76.
8. ЦДАГО, ф. 166, оп. 6/т. 5, од. зб. 8595, л. 95.
9. Низовой Н.А. Борьба за научную истину или за место под солнцем?: научные и нравственные аспекты дискуссии между книговедами и документоведами / Н.А. Низовой // Библиография. – 2006. – №5. – С. 39–51.
10. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії: дожовтневий період / І.І.Корнейчик. – Х.: Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1971. – С. 98.
11. Шторх А. Заключение // Шторх А. Систематическое обозрение литературы в России в течение пятилетия с 1801 по 1806 год. Ч. 1. Российская литература // А. Шторх, Ф.Аделунг. – Спб, 1810. – С. 339–352; Заключение... Ч. 2. Иностранная литература в России... – Спб, 1811. – С. 203–207.
12. Столяров Ю.А. СБА в структуре библиотеки как системы / Ю.А.Столяров // Науч. и техн. б-ки. – 2007. – №3. – С. 21–27.
13. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 46, кн. 2. / І.Франко. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 117.
14. Кушнарєнко Н.Н. Библиотечное краеведение: теоретико-методологический аспект : автореф. дис.... доктора пед. наук / Н.М.Кушнарєнко. – М., 1993. – 34 с.